

Мальчикова Д.С. Регіональний потенціал і проблеми формування екологічної мережі / Д.С. Мальчикова // Економічна та соціальна географія. Наук. зб. / [Ред. кол.: С.І. Іщук (відп. ред.) та ін.] –2010. – Вип. 60. – С. 167-174.

УДК 911.3

Мальчикова Д.С.

РЕГІОНАЛЬНИЙ ПОТЕНЦІАЛ І ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ МЕРЕЖІ

(Мальчикова Д.С. Регіональний потенціал і проблеми формування екологічної мережі / Д.С. Мальчикова // // Економічна та соціальна географія. Наук. зб. / [Ред. кол.: С.І. Іщук (відп. ред.) та ін.] –2010. – Вип. 60. – С. 167-174.)

Визначено ресурси та шляхи формування регіональної екомережі на основі аналізу законодавчих і нормативних документів, що регулюють створення екомереж в Україні. Охарактеризовано потенціал просторових ресурсів створення екомережі (на прикладі Херсонської області), його структуру і особливості. Виявлено проблемні питання формування екомережі на регіональному рівні.

Ключові слова: регіональна екологічна мережа, просторові ресурси, потенціал.

Malichikova D.S.

REGIONAL POTENTIAL AND PROBLEMS OF FORMING ECOLOGICAL NETWORK.

Resources and ways of creating a regional ecological network are defined based on analysis of laws and regulations governing the establishment of regional ecological network in Ukraine. The potential of space resources of ecological network creation (for example, Kherson region), its structure and features are characterized. The problems of forming ecological network at the regional level are determined.

Keywords: regional ecological networks, spatial resources, potential.

Постановка проблеми. Безумовним пріоритетом нової стратегії територіального планування нині виступає формування природних каркасів екологічної безпеки країни та її регіонів у формі національної та регіональних екологічних мереж (екомереж). Розбудова екомережі як обов'язкового елементу раціональної територіальної організації суспільства дозволяє певною мірою нівелювати дисбаланси між розвитком економіки і екологічно безпечним природокористуванням. Законодавче визначення основних теоретичних, методологічних, методичних питань формування екомереж різних рівнів дозволяє обґрунтовано розробляти регіональні програми і схеми формування екомережі, і така робота вже активно проводиться [3, 5, 7]. Зрозуміло, що на регіональному рівні на початковому етапі подібних досліджень необхідно певним чином інвентаризувати просторові ресурси, що потенційно можуть використовуватись для розбудови екомережі, визначити регіональну специфіку формування елементів екомережі тощо. Виконання таких завдань в контексті комплексного територіального планування регіонів (геопланування) є важливим напрямком діяльності сучасних суспільних географів.

Аналіз останніх публікацій. Розробка ідей обґрунтування, створення та дослідження сучасного стану ландшафтного та біорізноманіття окремих елементів екологічної мережі розпочата ще у 1990-х рр.. Фундаментальним аспектам формування і розвитку екомереж присвячені праці Ю.Р.Шеляг-Сосонка (1999), П.Г.Шищенко, М.Д.Гродзинського (2001), В.А.Барановського (2001), Т.Л.Андрієнко (1991), С.М.Стойка (1995, 2004), К.М.Ситника (1995), М.А.Голубця (1997). Вагомий внесок в розробку концептуальних основ екомереж в руслі міжнародної стратегії узгодженого розвитку, обґрунтування географічних аспектів їх формування Л.Г.Руденка (1999, 2001), І.О.Горленко (2001), Н.Р.Малишевої, В.І.Олещенка (2001), В.М.Пащенко (2000), Топчієва О.Г. (1993 - 2007). Цікавим і корисним є досвід конструктивно-географічного дослідження формування і розвитку регіональної екологічної мережі Царика П.Л. [7].

В межах Херсонської області питання створення регіональної схеми екомережі знаходиться лише на початковій стадії розробки. Звичайно, не можна не відзначити роботи, присвячені дослідженню окремих ділянок регіональної екомережі Херсонської області – Нижньодніпровського екокоридору [2], Національного природного парку «Олешківські піски» [2] тощо. Херсонськими науковцями та природоохоронними діячами проводиться активна робота по обґрунтуванню створення нових об'єктів і територій природно-заповідного фонду (ПЗФ) [1]. Разом з тим, дослідження і узагальнення матеріалів щодо можливостей і просторових ресурсів створення регіональної екомережі і зараз знаходяться в колі актуальних.

Метою даного дослідження є визначення регіонального потенціалу формування екологічної мережі (на прикладі Херсонської області), визначення його структури, регіональної специфіки, проблем і перспектив використання. Досягненню поставленої мети сприяло вирішення таких завдань: 1) визначити ресурси та шляхи формування регіональної екомережі на основі аналізу законодавчих і нормативних документів, що регулюють створення екомереж в Україні; 2) визначити потенціал просторових ресурсів створення екомережі (на прикладі Херсонської області), охарактеризувати його структуру і особливості; 3) виявити проблемні питання формування екомережі на регіональному рівні.

Виклад основного матеріалу. Концепція сталого розвитку, яка є стратегічним напрямком соціально-економічного зростання країни, потребує раціонального, збалансованого і екологічно безпечного природокористування та формування каркасу екологічної безпеки країни — її розвиненої екологічної мережі. Найбільш конструктивним шляхом подолання кризової еколого-економічної ситуації, яка характерна як для України в цілому, так і для окремих регіонів повинно стати зменшення площ оброблюваних земель та відповідне зростання частки природних угідь.

Реалізація концепції екомережі в регіональному аспекті спрямована на вирішення ряду важливих теоретичних і прикладних завдань, спрямованих на збереження біологічного різноманіття, покращення природних умов середовища

життєдіяльності населення, підтримання динамічної рівноваги між узгодженим використанням природно-ресурсного потенціалу і забезпеченням на цій основі адекватності інтересів збереження довкілля та сталого розвитку при домінуванні критеріїв, вимог і показників навколишнього середовища [6].

Законодавчо в Україні чітко визначені можливі просторові ресурси розбудови екомережі (табл. 1). Важливо, що при включенні територій до складу екомережі не змінюється форма власності та категорія земель. Крім того, власники та користувачі цих територій можуть отримати бюджетне фінансування для збереження дикої природи. Основа екомережі – це, звичайно, заповідні ділянки, але фактично всі ділянки, на яких збереглися якоюсь мірою природні ландшафти, можуть стати елементами екомережі.

Таблиця 1.

Структурні елементи екомережі та їх складові, визначені чинним законодавством України*.

Структурні елементи та їх функції	Переліки територій та об'єктів екомережі	Можливі складові структурних елементів екомережі
<p>Ключові (збереження найбільш цінних і типових для даного регіону компонентів ландшафтного та біорізноманіття)</p>	<p>території та об'єкти природно-заповідного фонду, водно-болотні угіддя міжнародного значення, інші території, у межах яких збереглися найбільш цінні природні комплекси</p>	<ul style="list-style-type: none"> • території та об'єкти природно-заповідного фонду • землі водного фонду (зайняті морями, річками, озерами, водосховищами, іншими водоймами, болотами, а також островами; прибережними захисними смугами вздовж морів, річок та навколо водойм; гідротехнічними, іншими водогосподарськими спорудами та каналами, а також землі, виділені під смуги відведення для них; береговими смугами водних шляхів)
<p>Сполучні (поєднують між собою ключові території, забезпечують міграцію тварин та обмін генетичного матеріалу)</p>	<p>території, що забезпечують зв'язки між ключовими територіями та цілісність екомережі</p>	<ul style="list-style-type: none"> • землі лісового фонду • полезахисні лісові смуги та інші захисні насадження, які не віднесені до земель лісового фонду • землі оздоровчого призначення з їх природними ресурсами
<p>Буферні (забезпечують захист ключових та сполучних територій від зовнішніх впливів)</p>	<p>території навколо ключових територій екомережі, які запобігають негативному впливу господарської діяльності на суміжних територіях</p>	<ul style="list-style-type: none"> • землі рекреаційного призначення, які використовуються для організації масового відпочинку населення і туризму та проведення спортивних заходів • ділянки степової рослинності, пасовища, сіножаті, кам'яні розсипи, піски, солончаки, земельні ділянки, в межах яких є природні об'єкти, що мають особливу природну цінність
<p>Відновлювальні (забезпечують формування просторової цілісності екомережі, для яких мають бути виконані першочергові заходи щодо відтворення первинного природного стану)</p>	<p>території, що являють собою порушені землі, деградовані і малопродуктивні землі та землі, що зазнали впливу негативних процесів та стихійних явищ, інші території, важливі з точки зору формування</p>	<ul style="list-style-type: none"> • земельні ділянки, на яких зростають природні рослинні угруповання, занесені до Зеленої книги України та території, які є місцями перебування чи зростання видів тваринного і рослинного світу, занесених до Червоної книги України • частково землі сільськогосподарського призначення екстенсивного використання - пасовища, луки, сіножаті тощо • радіоактивно забруднені землі, що не використовуються та підлягають окремій охороні як природні регіони з окремим статусом

Структурні елементи екомережі

	просторової цілісності екомережі
--	----------------------------------

* Складено автором за даними Закону України «Про екологічну мережу України», Водного кодексу України, Лісового кодексу України.

В Херсонському регіоні є значні резерви для створення заповідних об'єктів і розбудови екологічної мережі, особливо в долинах річок, в степових балках, на піщаних аренах, морському узбережжі, в степових подах, на відслоненнях гірських порід та інших територіях. Значним резервом формування регіональної екологічної мережі можуть стати, на наш погляд, малопродуктивні і деградовані сільськогосподарські угіддя, які внаслідок інтенсивного та нерационального використання втратили свій агровиробничий потенціал.

Дані табл. 1 та систематизація матеріалів з розподілу земельного фонду (за загальноприйнятою формою б-зем) дали змогу визначити можливі резерви створення елементів екомережі і загальний регіональний потенціал створення екомережі, охарактеризувати його структуру (табл. 2, рис. 1).

Таблиця 2.

Регіональний потенціал створення екомережі Херсонської області

Адміністративні одиниці	Загальна площа земель, га	Площа земель ПЗФ (фактична), га	Регіональний потенціал екомережі: площа земель, що можуть використовуватись у якості елементів екомережі, га	Структура регіонального потенціалу екомережі, у % від загальної площі потенційно придатних для розбудови екомережі земель										Частка території, що потенційно може бути охоплена екомережею, у %	Частка території ПЗФ (фактична), у % від загальної площі регіону
				сіножаті	пасовища	деградовані та забруднені землі, що передбачаються для консервації	ліси та лісо вкриті площі	землі під зеленими насадженнями загального користування	землі під кемпінгами, будинками відпочинку та для проведення відпусток	болота та заболочені землі	сухі відкриті землі з особливим рослинним покривом	відкриті землі без рослинного покриву або з незначним рослинним покривом	Землі водного фонду		
Бериславський	172059,4	0,0	39633,6	0,0	24,5	10,0	16,1	0,15	0,07	2,2	0,0	6,6	40,3	23,0	0,00
Білозерський	153408,8	4124,5	43248,3	0,3	13,8	0,0	10,1	0,11	0,14	12,4	0,0	2,2	61,0	28,2	2,69
Великопетиський	99990,6	0,0	18749,8	2,3	12,7	22,2	14,4	0,24	0,00	0,0	0,0	3,7	44,6	18,8	0,00
В.Олександрівський	154022,5	1286,0	26960,4	2,2	41,9	22,9	24,5	0,29	0,07	0,0	0,0	4,2	3,9	17,5	0,83
Верхньорогачицький	91537,0	0,0	28624,8	0,5	17,9	17,8	9,6	0,03	0,00	0,1	0,0	1,8	52,4	31,3	0,00
Високопільський	70123,8	30,0	14855,6	1,9	37,5	32,6	17,7	0,26	0,00	0,1	0,0	6,8	3,2	21,2	0,04
Генічеський	300842,8	31969,0	161879,3	0,2	5,1	6,8	1,8	0,03	0,36	0,1	0,0	10,8	74,8	53,8	10,63
Голопристанський	341130,1	109059,8	230617,0	1,5	8,9	0,0	20,1	0,03	0,16	4,2	2,0	15,4	47,8	67,6	31,97
Горностаївський	101770,9	664,9	12139,7	0,0	12,1	0,0	20,7	0,31	0,00	0,0	0,0	7,2	59,7	11,9	0,65
Іванівський	111998,7	25,0	12406,1	0,0	79,9	0,0	11,2	0,01	0,00	0,5	0,0	3,0	5,4	11,1	0,02
Каланчацький	91580,1	1473,9	28213,6	2,3	32,0	14,0	4,8	0,00	0,20	2,0	0,0	23,6	21,2	30,8	1,61
Каховський	145084,5	177,0	19094,3	0,0	39,1	0,0	15,2	0,40	0,05	1,8	0,0	1,2	42,3	13,2	0,12
Нижньосірогозький	120866,9	636,0	7058,9	0,9	54,5	0,0	29,8	1,86	0,00	0,0	0,0	2,3	10,7	5,8	0,53
Нововоронцовський	100505,7	23,0	26025,1	0,0	13,8	12,9	19,4	0,21	0,01	0,1	0,0	4,6	48,9	25,9	0,02
Новотроїцький	229777,0	20185,0	76340,9	2,2	33,4	7,6	3,2	0,09	0,00	0,1	0,0	9,9	43,6	33,2	8,78

Скадовський	145610,7	10012,0	59739,6	0,0	18,6	0,0	7,5	0,07	0,70	2,7	0,0	9,7	60,7	41,0	6,88
Цюрупинський	175937,5	9198,6	89942,5	1,5	9,8	0,0	51,3	0,12	0,13	6,4	0,0	26,3	4,5	51,1	5,23
Чаплинський	172196,3	33307,6	41450,8	2,3	14,6	8,8	5,8	1,40	0,04	0,1	26,6	7,7	32,7	24,1	19,34
м. Каховка	3130,7	15,0	1558,4	0,0	0,0	0,0	1,8	1,55	0,00	0,0	0,0	0,0	96,7	49,8	0,48
м. Нова Каховка	22274,5	1955,4	10665,5	1,7	2,3	0,0	38,1	0,95	0,15	4,1	0,0	24,1	28,6	47,9	8,78
м. Херсон	42286,5	28,3	14711,1	0,1	4,4	0,0	13,1	1,47	0,49	41,9	0,0	6,3	32,3	34,8	0,07
Разом по області	2846134,9	224171,0	963915,0	1,1	16,2	5,4	15,7	0,19	0,18	3,2	1,6	11,7	44,6	33,9	7,88

*Розраховано автором

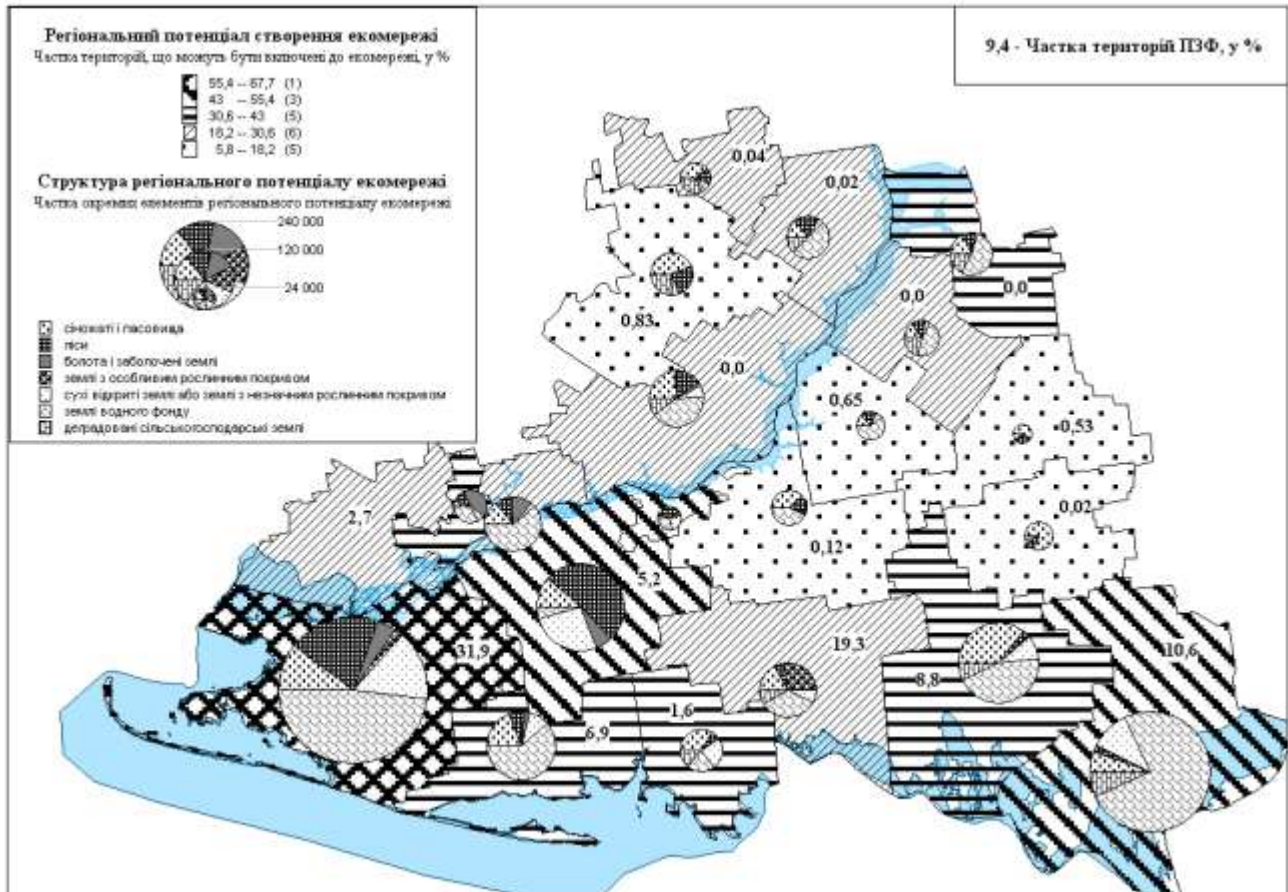

Рис. 1. Структура регіонального потенціалу екомережі Херсонської області.

Не можна не відзначити, що такі прості і на перший погляд оптимістичні розрахунки у реальному житті ускладнюються значною кількістю невизначених і проблемних питань, зокрема:

1) Згідно законодавства ключовими ділянками регіональної та національної екомереж насамперед мають стати території ПЗФ. Разом з тим маємо парадокс – така категорія земель взагалі відсутня у офіційній номенклатурі управління земельних ресурсів (у формі б-зем). Землі ПЗФ «розмиті» серед земель лісового, водного фонду, сільськогосподарського призначення.

2) Висока складність і вартість робіт щодо винесення меж в натурі зумовила ситуацію, коли у більшості випадків відсутні реальні межі територій ПЗФ на місцевості, натомість «присутня» значна кількість конфліктів між землекористувачами.

3) Деякі об'єкти і території ПЗФ місцевого (регіонального) рівня взагалі не нанесені на картографічну основу, а на місцевості навіть візуально не визначаються (наприклад, загальнозоологічний заказник «Корсунський» площею 3357,0 (!) га.)

4) Окремі території ПЗФ внаслідок наявності прорахунків і протиріч у законодавчо-нормативній базі активно розпайовуються – наприклад, така критична ситуація склалася у загальнозоологічному заказнику «Асканійський» площею 17746,0 га, що виконує роль буферної зони біосферного заповідника «Асканія-Нова». Зрозуміло, що надалі не можна говорити про повноцінне виконання такими територіями ПЗФ середо стабілізуючих функцій.

5) Згідно Постанови КМУ від 23 листопада 1995 р. №935 «Про заходи щодо охорони водно-болотних угідь, які мають міжнародне значення» та Наказу Мінприроди від 11 квітня 2005 року №131 «Про охорону водно-болотних угідь міжнародного значення» в межах Херсонської, Миколаївської областей та АР Крим знаходяться значні площі водно-болотних угідь (табл. 2), але їх фактичний розподіл за регіонами відсутній і законодавчий статус невизначений.

Таблиця 2.

Водно-болотні угіддя Херсонської областей (та суміжних регіонів).

Назва водно-болотних угідь	Орієнтовна площа, га	Місце розташування
<i>Херсонська область</i>		
Дельта р.Дніпра	26000	Голопристанський та Білозерський райони
Тендрівська затока	38000	Голопристанський район
Великий Чапельський під	2359	Чаплинський район
<i>Херсонська область та Автономна Республіка Крим</i>		
Каркінітська та Джарилгацька затоки	87000	Скадовський, Каланчацький, Красноперекопський, Роздольненський райони
Центральний Сиваш	80000	Новотроїцький та Джанкойський райони
Східний Сиваш	165000	Джанкойський, Нижньогірський, Советський, Кіровський, Ленінський, Генічеський райони
<i>Херсонська та Миколаївська області</i>		
Ягорлицька затока	34000	Голопристанський та Очаківський райони

Цей перелік можна продовжувати, сказавши про невизначеність таких важливих природоохоронних територіальних елементів як водоохоронні зони та прибережні захисні смуги, земельні ділянки, на яких зростають природні рослинні угруповання, занесені до Зеленої книги України та території, які є місцями перебування чи зростання видів тваринного і рослинного світу, занесених до Червоної книги України тощо.

В такому контексті доречно буде згадати про ґрунтовний аналіз проблем створення екомережі на загальнодержавному, обласному і місцевому рівнях, проведений Національним інститутом стратегічних досліджень [4]. Його аналітики пропонують узагальнити проблеми створення екомережі наступним чином:

1. Методолого-методичні. Полягають в аморфності і відсутності консенсусу щодо розуміння призначення і структури екологічної мережі. Некоректне розуміння сутності і завдань створення та розбудови екомережі негативно позначається на ефективності діяльності управлінських структур та координуючих цей процес органів. Без чіткого розуміння і формулювання завдань не може бути розроблена ефективна програма створення екомережі на обласному і локальному рівні.

2. Законодавчі. Полягають у невідповідності Закону України "Про природно-заповідний фонд" існуючим реаліям сучасного довкілля в частині трактування "природності" тих чи інших територій. Цей та інші закони базуються на засадах поділу територій та об'єктів на природні та неприродні (змінені) і концептуально спрямований на збереження природи, а не на оптимізацію природокористування.

3. Організаційні. Полягають в інституційній слабкості обласних державних структур, які мають займатись питаннями створення і розвитку екомережі. Зважаючи на системний характер проблеми формування національної екомережі, опікуватися цією проблемою має структурний підрозділ обласної державної адміністрації, а не структурний підрозділ обласного держуправління охорони навколишнього природного середовища. Це пов'язано з тим, що створення екомережі - це не тільки екологічна проблема, вона зачіпає багато соціально-економічних та внутрішньополітичних відносин. Організаційні проблеми також пов'язані з невирішеністю методолого-методичних засад розбудови екомережі.

4. Ментальні:

- керівники державних установ та організацій у своїй діяльності орієнтуються на відомчі інтереси, тоді як створення екомережі передбачає необхідність дбати про загальнонаціональне благо;

- менталітет керівників приватних господарських структур спрямований на отримання економічного зиску, а не екологічного ефекту. Тому, як правило, є сильний спротив (видимий чи прихований) з боку землекористувачів, коли мова йде про надання дозволу на створення об'єкту ПЗФ;

- менталітет населення в умовах приватизації земель і відновлення інстинкту землевласника не сприяє відведенню земель під елементи екомережі. Крім того, в масі населення існує стійка недовіра до будь-якої влади, в тому числі і до природоохоронних органів; у людей є побоювання втратити надбану власність та засоби існування.

5. Фінансові. Недостатнім є фінансування нових та існуючих об'єктів ПЗФ. Не забезпечується належне фінансування природоохоронних заходів, наукових досліджень, еколого-освітньої, рекреаційної і туристичної діяльності національних природних парків та заповідників. Практично не виділяються кошти на капітальні видатки. Відсутній державний механізм компенсації матеріальних втрат землекористувачам у зв'язку з обмеженням господарської діяльності чи вилученням земельних ділянок з цінними природними комплексами.

6. Науково-дослідні. Кількість і якість наукових розробок, пов'язаних з економічною оцінкою біорізноманіття та суспільних вигод від збалансованого використання біорізноманіття, є недостатньою. Відсутні механізми і методики обчислення реальної вартісної цінності природних об'єктів, що не дозволяє обраховувати збитки за шкоду біорізноманіттю, та визначати ступінь відповідальності за порушення природоохоронного законодавства.

Висновки. В контексті раціональної територіальної організації суспільства питання створення каркасу екологічної безпеки країни – її розвинутої екологічної мережі стають одними з першочергових. На регіональному рівні реальними можливостями розбудови екомережі та розширення площ об'єктів ПЗФ є такі:

- вилучення земель сільськогосподарського призначення у випадку економічної збитковості та екологічної небезпеки їх використання за призначенням;
- вилучення з промислового використання земельних ділянок, які втратили природний стан і становлять підвищену небезпеку для збереження навколишнього середовища;
- надання переваги відновленню природних ландшафтів як найбільш доцільному виду використання земель, що вибувають із сільськогосподарського і промислового використання, закріплення природоохоронного статусу наявних територій та об'єктів ПЗФ зі створенням їх кадастру;
- встановлення водоохоронних зон і прибережних захисних смуг навколо водних об'єктів, збільшення територій лісів, лісосмуг навколо сільськогосподарських угідь, промислових та житлових зон.

Література:

1. Бойко М.Ф. Проектування національного природного парку «Олешківські піски» / М.Ф. Бойко, Д.С. Мальчикова, І.І. Мойсеєнко, І.О. Пилипенко, О.Є. Ходосовцев, С.Г. Чорний // Наукові записки Херсонського відділу Українського географічного товариства. – Вип. 4. – Херсон: ПП Вишемірський В.С., 2008. – С. 18-22.
2. Бойко П.М. Нижньодніпровський екокоридор національної екомережі України / Павло Бойко. – Херсон: Айлант, 2010. – 204 с.
3. Воровка В.П. Особливості створення екологічної мережі Запорізької області /В.П. Воровка, В.О. Демченко, В.П. Коломійчук // Регіональні проблеми України: географічний аналіз та пошук шляхів вирішення. Зб. наук. праць. – Херсон: ПП Вишемирський В.С., 2009. – С. 90-97.
4. Проблеми формування національної екологічної мережі України // Аналітичні записки щодо проблем і подій суспільного розвитку Національного інституту стратегічних досліджень. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/Monitor/Monitor25/01.htm#a1>.
5. Розробка проекту регіональної програми формування національної екологічної мережі Одеської області. Науковий звіт (рукопис) / [Топчієв О. Г. та ін.];. – Одеса: Південний науковий центр, 2003. – 67 с.

6. Формування регіональних схем екомережі (методичні рекомендації)/ За ред. Ю.Р. Шеляга-Сосонко. – Київ: Фітоцентр, 2004. – 71 с.
7. Царик П.Л. Регіональна екологічна мережа: географічні аспекти формування і розвитку (на матеріалах Тернопільської області): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. геогр. наук. : спец. 11.00.11 «Конструктивна географія та раціональне використання природних ресурсів» / Петро Царик. – Чернівці, 2005. – 21 с.